

Контреліта України в контексті електорального процесу

Дмитро Коротков,
кандидат політичних наук,
викладач кафедри філософії та політології
Харківського національного економічного університету

У статті окреслюється теоретична база феномену контреліти, розглядається проблема взаємовідносин еліти з контрелітою в електоральному процесі України та досліджуються етапи її становлення.

Ключові слова: вибори, політична еліта, контреліта, опозиція.

The theoretical basis of the phenomenon of counterelite is determined in the article, the problem of mutual relations between elite and counterelite in the electoral process in Ukraine is examined and the stages of its becoming are investigated.

Keywords: election, political elite, counterelite, opposition.

Суспільство, як усі системи, що складно організовані, потребує професійного управління, котре спричиняє необхідність в розподілі праці на керівників та тих, ким керують. Йому необхідні люди, які володіють спеціальними знаннями, навичками, досвідом, що дозволяють їм ефективно здійснювати управлінські функції. Необхідно відзначити, що управлінська праця високо оцінюється і стимулюється у суспільстві, а близькість до влади забезпечує широкі можливості для задоволення індивідуальних потреб за допомогою доступу до певних ресурсів. Представляється, що спроможність правлячої еліти контролювати політичні і економічні ресурси призводить до утворення конкуруючої еліти (контреліти), яка прагне зайняти місце володарюючої еліти.

Проблема взаємовідносин еліти з контрелітою є стрижнвоюю у процесі формування і оновлення політичної еліти в державі. Треба відзначити, що проблема становлення та розвитку контреліти в Україні майже не досліджується. Але, за характером цих стосунків можна судити про політичний режим у тій або іншій країні. Прихід контреліти до влади саме через вибори – показник наявності демократичних процедур у державі. Вивчення цього процесу в Україні на сьогодні є досить актуальним, а тому потребує детального дослідження.

Мета статті – проаналізувати взаємовідносини «еліти» та «контреліти» в електоральному процесі України та розкрити зміст феномену «контреліти», її основні етапи становлення у державі.

Політична еліта будь-якого суспільства не однорідна і має свою структуру. Для розуміння механізму формування державної політики вже недостатньо використовувати тільки категорії «еліти» і «контреліти». Найбільш диференційований і природний поділ еліти здійснюється за професійним критерієм, тобто за основними сферами її діяльності. Багато вчених вказують на наявність у правлячих колах суспільства економічних, адміністративних, військових, інтелектуальних (наукових, технічних, ідеологічних), політичних сегментів. Кожен з них вибудовує власні стосунки з масами, визначає власне місце і роль у прийнятті рішень, ступінь і характер впливу на владу. Відомий польський політолог В. Мілановський запропонував розглядати структуру елітарних кіл залежно від виконання їх внутрішніми угрупованнями своєрідних функцій у сфері політичного управління суспільством. Дослідник виділяє наступні типи еліти: «правляча еліта» – еліта, яка перемогла на виборах і управляє суспільством від імені держави; «потенційні еліти» – розрізнені елітарні угруповання, які ще прагнуть до влади і відповідно тільки прояснюють свої ідеологічні пріоритети і позиції, у зв'язку з цим формуються «команди» окремих лідерів групи; «селекторат» – групи, які підготовлені до виконання управлінських завдань. У «селекторат» входять і ті, хто впливає на висування представників населення, і ті, хто сам готується до виконання цих ролей; «самодіяльні еліти» – групи, які програли вибори, але залишилися в полі публічної політики та активно готуються до чергових виборів; «еліти в політиці» – авторитетні представники інтелігенції, які сприяють зміцненню позицій правлячої еліти; «групи вето» – групи у складі правлячої еліти, від яких залежить остаточне прийняття політичних рішень; «зв'язана група» – неформальне (анонімне, тіньове) об'єднання, яке робить активний вплив на політику владних інститутів держави [1, с. 136].

Українські політологи О. Картунов та О. Маруховська вважають, що структурно політична еліта ділиться на правлячу еліту (еліта влади), еліту впливу, опозиційну еліту та контреліту [2, с. 160]. Цікавими є також наукові погляди німецького соціолога Г. Ендрувайта. Він впровадив у політичну думку поняття «дійсної» та «потенційної» еліти. «Потенційна» еліта є групою, здатною та готовою зайняти в суспільстві ключові позиції, замінити на цих позиціях «дійсну» групу, яка на той час і ще продовжує виконувати свої функції. Окрема категорія «потенційної» еліти – це контреліта, тобто еліта, що перебуває в опозиції до «дійсної». Остання може мати свій резерв, це так звана «резервна» еліта, здатна зайняти позиції «дійсної» еліти, не допускаючи до влади контреліту, яка за ці позиції боролася [3, с. 242].

Дмитро Коротков

Розглядаючи феномен контреліти в контексті її впливу на виборчий процес, ми зупинимося на тому, що структурно до складу політичної еліти входить правляча еліта, яка підрозділяється на: вищу – приймає найбільш важливі для держави рішення; середню – уособлює владні регіональні структури; нижчу – адміністрацію, яка представлена управлінцями-службовцями. Крім того, виділимо як самостійну – контреліту, яка в перспективі може прийти до влади і повинна контролювати правлячу еліту. Між ними йде безперервна боротьба, яку можна позначити як боротьбу на горизонтальному рівні. Ця боротьба ведеться з дотриманням прийнятих правил політичної гри, які обов'язкові як для еліти, так і для контреліти.

Наявність контреліти в суспільстві є необхідною умовою для демократичного розвитку політичної системи будь-якої країни, у тому числі і для України. Власне, демократичні країни тим і відрізняються від недемократичних, що в них за відкритою, прозорою процедурою відбувається постійна зміна влади на підставі конкуренції ідей та еліт. Саме контреліта не дає перетворитися правлячій еліті в закриту касту. Ми вважаємо, що саме за ступенем вступу до влади контреліти, можна говорити про характер правлячої еліти в країні.

Корінний базовий інтерес еліти полягає в утриманні політичної влади, тобто в збереженні доступу до максимального обсягу національних ресурсів. Через дію об'єктивних соціальних законів настає момент, коли еліта починає діяти переважно в своїх інтересах, спрямовує всі свої прагнення на самовиживання, а не на інтереси суспільства. Цей закон діє і по відношенню до правлячої еліти України, яка обслуговує свої політичні і економічні інтереси. При цьому відбувається звуження і навіть закриття каналів вертикальної мобільності, зниження ступеня задоволеності базових потреб, прагнення еліти встановити тотальний контроль над ресурсами, поява або активізація діяльності вже існуючої контреліти, тобто все те, що відоме під загальною назвою олігархізація. Метою контреліти є здійснення зміни (або ротації) правлячої еліти і запровадження себе в цій якості. В цілях підтвердження власних претензій контреліти пропонують соціуму або нові схеми управління, або нові моделі (стереотипи) поведінки.

Очевидно, що перш ніж говорити про вплив контреліти в Україні на виборчий процес і на оновлення правлячої еліти, необхідно визначитись із дефініцією. Мова йде про ототожнення понять «контреліта» і «опозиція» у вітчизняній політичній думці. Під час розгляду співвідношення управлінської та опозиційної діяльності у сфері політики виникають дихотомії «еліта – опозиція» та, «еліта – контреліта». В українському політологічному дискурсі стало звичним називати контреліту опозицією і в такий спосіб націлювати її лише на протистояння з правлячою елітою, на боротьбу за владу. А тим часом, як показано у дослідженнях В. Парето, Г. Моски та вітчизняних дослідників Д. Видріна, М. Михальченка, Л.

Тупчієнка оволодіння владою не може бути для представників контреліти самоціллю. Це лише етап, з якого, власне, і розпочинає контреліта свою мету – не просто захопити і втримати владу, а надати самій владі принципово іншого характеру, вийти на вищий рівень політичного керівництва та надати суспільству новий зміст розвитку. Таким чином, контреліта – це не тільки і не стільки опозиція до діючої влади, яку здійснює правляча еліта, скільки необхідний компонент і резерв постійного якісного оновлення влади, а, отже, і політики в цілому [4, с. 227].

Контрелітою можна вважати не будь-яку опозицію, а лише таку, яка є противагою правлячій еліті в соціально-політичному сенсі, тобто так звану антисистемну опозицію, що прагне змінити напрям суспільного розвитку, презентуючи інші класи, верстви, сповідуючи іншу ідеологію, ніж правляча верства. Якщо ж опозиція формується з тих суспільних верств і дотримується тих самих цінностей та суспільно-політичних орієнтацій, що й правляча в цей час політична сила, але має свій погляд на методи керівництва суспільством, тоді це буде системна, або лояльна опозиція, яка не є контрелітою. Зміна партій та людей при владі відбувається за цих умов при пануванні однієї, достатньо консолідованої і стабільної еліти [5, с. 347]. На нашу думку, відмінність опозиції від контреліти в тому, що опозиція – це група осіб саме всередині якої-небудь організації, партії тощо, яка веде політику протидії, опору більшості, а контреліта виключена з системи владних стосунків і відкидає існуючий політичний режим. Вона знаходиться поза правлячою елітою і саме з неї формується у майбутньому новий тип еліти, яка прийде на зміну тій, що існує. Головна мета політичної діяльності контреліти – відібрати владу у правлячої еліти і залишити її «за бортом» політичного процесу.

Розвиток політичної системи постійно супроводжується протиборством різних течій і тенденцій, груп, класів і спільнот, громадян та їх асоціацій; суперечливими зіткненнями на ґрунті політичних чи партикулярних інтересів. Зняття політичних антагонізмів можливо забезпечити своєчасним втручанням, якщо здійснювати необхідний політико-правовий і громадський контроль за функціонуванням політичної системи. У демократичних державах функції політичного контролю здійснюють вибори, референдуми, вільна преса та численні форми політичної самодіяльності громадян, у тому числі й контреліти.

Треба звернути увагу, що зміна еліти контрелітою відбувалася в Україні саме в контексті електоальних процесів: перших парламентських виборів 1990-1994 року і декларовано - після президентських виборів 2004 року. Важливо підкреслити, що то були декларації, які повисли у повітрі. На нашу думку, ці зміни необхідно розглядати з точки зору прагнення контреліти змінити напрям суспільного розвитку України. Тому можна виділити два етапи приходу контреліти до влади.

Перший етап – 1985-1994 рр. В Україні, наприкінці 90-х р., саме націонал-демократична контреліта зробила спробу приходу до влади.

Для цього треба було досягнути успіху в інституціоналізації політичного впливу, створивши усталені організації, тобто політичні партії або групи тиску. Алгоритм дії контреліти був такий: спочатку дозована гласність і плюралізм у засобах масової інформації, пізніше – створення неформальних об'єднань, потім – народного фронту, і нарешті – партій. Саме через неформальні об'єднання та політичні партії парламентським шляхом контреліта в 90-і роки прийшла у владу.

У березні 1990 року відбулися перші в історії радянської України альтернативні вибори. Вперше за часів існування СРСР вибори відбулися в умовах ідеологічного плюралізму та мали переважно демократичний характер. Порівняно з Верховною Радою попереднього скликання, склад Верховної Ради України оновився майже на 90 %. Але законодавчому органі республіки чисельно переважали представники правлячої еліти, які навряд чи хотіли нових реформ у суспільстві. Їх метою була ідея М. Горбачова в результаті „косметичного ремонту” комуністичної системи прийти до соціалізму з „демократичним” обличчям. 270 депутатів Верховної Ради України були на момент обрання керівниками центральних або регіональних партійних, радянських органів, громадських організацій, міністерств і відомств, підприємств і установ, або належали до командного складу відомств [6, с. 88-89].

Багато політологів у пострадянських країнах, моделюючи образ політичної еліти, представляють її як духовну, етичну та інтелектуальну аристократію, так би мовити, правління меритократії. Тим часом, історія політики швидше свідчить про зворотне. Прихильники елітаристського напрямку в політичній теорії (Н. Макіавеллі, Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс) показали і довели, що в політиці діють особливі механізми селекції еліт. Далеко не завжди блискучі юристи, учені або письменники стають видатними політиками. У складі західних політичних еліт домінують юристи, а також політики, які мають економічну і політичну освіту. В Україні ж главенствувала еліта господарська.

Треба звернути увагу, що якісна структура української контреліти істотно відрізнялася (у даному відношенні) від структури правлячої еліти. 2/3 складу опозиційної фракції «Народна Рада» склали представники творчої інтелігенції. Тон у цій групі, особливо на перших порах, задавали письменники, журналісти, діячі культури. Як наслідок – романтизація і надмірне емоційне забарвлення діяльності контреліти за рахунок прагматичної сторони політики.

Плюралізація суспільного життя призвела до того, що в Україні поступово склалася багатопартійна система. І контреліта використовувала для себе цей новий канал рекрутування у владу. Дострокові вибори до Парламенту 1994 року давали шанс для контреліти через інститути політичних партій збільшити кількість своїх представників у Верховній Раді України. Офіційно під час виборчої кампанії 1994 р. були зареєстровані кандидати від 28 політичних партій. Перші цілком демократичні вибори

1994 року проводилися за мажоритарною системою, що істотно вплинуло на результат. Верховна Рада України оновилася на 84 %. З 405 народних депутатів України лише 65 входили до складу Верховної Ради України минулого скликання. Але вибори показали, що контреліта програла ці вибори. Фракція Народного Руху України (НРУ) і група «Державність» отримали всього по 25 місць, а фракція «Комуністи України за соціальну справедливість і народовладдя» - 84 депутати. Разом з союзниками з соціалістичної фракції і групи «Аграрії України» комуністи мали 145 місць [6, с. 92].

Внесок контреліти, а також нових політичних партій у здобуття Україною незалежності, боротьбу за демократію є незаперечним. Але в нових умовах націонал-комуністи виступивши під гаслом «незалежної демократичної України» змогли зберегти свої позиції. В умовах утвердження нових форм українського суверенітету відразу виявився дефіцит справді налаштованих на його розбудову управлінців, дипломатів, аналітиків, партійних лідерів, просто інтелектуалів - дієвих, ініціативних, спроможних творити нову політику, яка б відповідала потребам часу. У цих умовах яскраво проявився дефіцит контреліти до існуючої тоді партійно-радянської номенклатури. Замість оксамитової революції в Україні відбулася номенклатурна еволюція.

Поступово контреліта еволюціонувала в парламентську опозицію і, наприклад на виборах до парламенту 1998 року НРУ був на другому місці за результатами голосування, але контреліта програла президентські вибори 1999 року. У процесі трансформації політичної системи в Україні склалася президентсько-парламентська форма правління, де значну роль вже грав інститут Президентства. Десятиліття правління Л. Кучми, показало, що перехід до демократії в Україні можливий через період авторитарного правління. Треба відзначити, в останні роки президентства Л. Кучми політичний режим в Україні вже мав вигляд патримоніально-олігархічного авторитаризму. Контреліта за таких умов може виграти парламентські вибори, але не бути допущеною до влади. Наступний етап входження контреліти у владу пов'язаний вже з боротьбою за виконавчу вертикаль, яка стала найбільш вагомою гілкою влади в Україні.

Другий етап - 2001-2005 рр. Ознакою цього етапу є президентські вибори 2004 р., коли контреліта вже боролася за посаду Президента України. Треба підкреслити, що другий етап починається з підготовки контреліти до виборів 2002 р. Готуючись до них, лідери партій національно-демократичного спрямування вперше, замість ділитися, спробували об'єднатися і розпочали переговори про утворення нової великої партії «під В. Ющенка». Відкинувши особисті амбіції, вони погодилися (нехай це давалося їм нелегко) бути на других ролях у блоці В. Ющенка «Наша Україна» і не дали блокові розпастися.

Вибори Верховної Ради України за змішаною системою відбулися 31 березня 2002 р. в умовах гострої боротьби між пропрезидентськими

силами і опозицією. Хоча загальне співвідношення політичних сил у структурі парламенту становило 222 проти 143 на користь опозиції [7], проте долю парламентської більшості та урядової влади вирішили безпартійні депутати. Внаслідок тиску на них та переманювання депутатів з опозиційних фракцій, у парламенті вдалося створити пропрезидентську більшість.

Енергія правлячої політичної еліти України ішла на обслуговування самої себе, власних інтересів і проблем. І у тій ситуації перші імпульси необхідних змін повинні були виходити від самого суспільства, від мас. І тоді, правляча еліта повинна була відреагувати на це суспільне послання, але політичний режим Л. Кучми цього не зробив, тому на зміну їй повинна була прийти контреліта. Частина впливових економічних груп інтересів і більшість національно-демократичних контреліт вийшли з клієнтарно-патронажної мережі президента Л. Кучми і стали ядром альтернативної «помаранчевої коаліції» навколо В. Ющенка на президентських виборах 2004 р. Завдяки «Помаранчовій революції» ця начебто квазіконтреліта й прийшла до влади.

На нашу думку, більш ґрунтовніше проаналізував події «помаранчевої революції» у вітчизняному політичному дискурсі політолог Ю. Мацієвський, який прийшов до висновку, що події листопада – грудня 2004 року в Україні коректніше назвати широкомасштабними акціями політичного протесту, спланованими лідерами опозиції і підтриманими значною кількістю громадян України, в результаті чого відбулось падіння авторитарного режиму Л. Кучми [8, с. 23].

Політолог А. Колодій вважає, що досягнення «Помаранчевої революції» – це, насамперед, кардинальні зміни у політичній свідомості народу, поява Громадянина; створення ситуації підконтрольності державних органів влади народу; прихід до влади нових людей і зміна правил політичної гри [9, с. 87]. Справді, головне досягнення подій того часу – поява Громадянина та його суб'єктності і це потім проявилось в масових виступах підприємців проти прийняття нового Податкового кодексу у 2010 р., що стосується інших досягнень, то, аналізуючи подальші події, з цим навряд чи можна погодитися. Скоріш за все, це були не досягнення, а завдання, які залишилися невиконаними новою правлячою елітою. Протягом року після зміни влади не відбулося глибоких змін ні в системі влади, ні в соціальній структурі суспільства, що в цілому свідчить про збереження існуючого режиму в державі. Хоча, «Помаранчева революція» й спричинила певні зміни у складі владної еліти. Кількісні зміни у владній верхівці відбувалися на рівні кадрових змін, що стосувалося насамперед вищих керівних осіб адміністративної вертикалі. На обласному рівні він стосувався глав адміністрацій, їх заступників, керівників управлінь. На районному рівні зміни відбулися не настільки кардинально, хоча також доходили до рівня начальників управлінь. Але принципи кадрової політики «порядність», «патріотичність», «професійність», задекларовані В. Ющенком ще під час

виборчої кампанії, на практиці було важко відрізнити від добре відомих принципів кадрової політики Л. Кучми. У цілях підтвердження власних претензій проголошена контреліта запропонувала українському соціуму прагнення змінити напрям суспільного розвитку у бік демократичного розвитку, але надалі зробила дуже мало якісних змін.

На нашу думку, результати місцевих виборів депутатів в Україні 31 жовтня 2010 року говорять про те, що до влади на місцевому рівні прийшла нова контреліта, яку репрезентує ВО «Свобода». Недовіра як до правлячої еліти, так і до опозиції призвели до того, що «Свобода», яка проповідує націоналістичну ідеологію, упевнено перемогла на виборах в міські ради Львова, Тернополя і Івано-Франківська. Можна говорити, що це вже зовсім інша націонал-патріотична контреліта, яка відрізняється від своїх попередників, які боролися за владу на початку 90-х років. Шанси ВО «Свободи» потрапити до Верховної Ради України у 2012 році були досить високими до того часу, поки не підвищився виборчий поріг до 5 %. Зараз соціологічні опитування дають йому лише 3 %, щоправда, до виборів ще є час.

Варто відзначити таку закономірність. У західній політології поширення отримала характеристика політичних процесів, яку запропонував американський політолог Л. Пай, порівнюючи політичний розвиток західних і незахідних країн згідно з критерієм „культурного коду”, що визначає поведінку і політичні орієнтації населення [10, с. 309]. Якщо говорити про контреліту, то дослідник вважає, що коли опозиційні партії та контреліта часто виступають як революційні рухи, то це характерно саме для «незахідного» політичного процесу. Два етапи приходу до влади контреліти в Україні якраз пов'язані саме з революційними рухами, подіями. Тому політичний режим в Україні ще далекий від західних демократичних стандартів.

Нашому суспільству необхідна нова альтернативна еліта, та, яка була б далека і за віком і за поглядами і за психологією від старої радянської номенклатурної системи і від олігархічної системи сучасної України. І прихід до влади контреліти саме через вибори, а не «революцій» означатиме, що в нашій країні дійсно сталися зміни у бік принципів демократії, але на це потрібен все ж таки історичний час.

Література:

1. **Соловьев А. И.** Политология: политическая теория, политические технологии : учебник [для студентов вузов] / Соловьев А. И. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 559 с.
2. **Картунов О.** Політичний маркетинг і менеджмент / О. Картунов, О. Маруховська // Політичний менеджмент: наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2004. – № 5. – С. 137-163.

3. **Эндрювайт Г.** Элиты и развитие: теория исследования влияния элит на процессы социального развития / Г. Эндрювайт // Зарубежная политическая наука: история и современность. – Выпуск 1. – М. : ИНИОН РАН, 1990. – С. 238-245.

4. **Тупчієнко Л.** Політична еліта в Україні чи українська політична еліта? / Леонід Тупчієнко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2007. – Вип. 33. – С. 224–233.

5. **Колодій А.** Політологія: Кн. перша : Політика і суспільство; Кн. друга : Держава і суспільство / А. Колодій, В. Харченко, Л. Климанська, Я. Космина. К. : Ельга-Н, Ніка-Центр, 2000. – 584 с.

6. **Фесенко В.** Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития / В. Фесенко // Политические исследования. – 1995. – № 6. – С. 87-94.

7. Список народних депутатів України, обраних 31 березня 2002 року в одномандатних округах // Урядовий кур'єр. – 2002. – 16 квітня. – С. 8-10.

8. **Мацієвський Ю.** Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після “помаранчевої революції” / Юрій Мацієвський // Політичний менеджмент: наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2006. – № 5. – С. 18-32.

9. **Колодій А.** Партійна структуризація в Україні в контексті розвитку громадянського суспільства і поза ним / Антоніна Колодій // Збірник наукових праць (третій випуск), підготовлений за дослідницькою програмою кафедри філософії “Громадянське суспільство як здійснення свободи”. – Львів : ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – С. 83-105.

10. Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз : [монографія] / [М. І. Панов, О. Г. Данильян, С. І. Максимов та ін.] ; за заг. ред. акад. АПрН України М. І. Панова, проф. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2004. – 360 с.